

Mekke Haremi Arazisinin Hukukî Statüsü ile İlgili Tartışmalar

Abdulmuid AYKUL

Dr. Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı
Res. Asst. Dr., Kocaeli University Faculty of Theology Department of Islamic Law
Kocaeli/TÜRKİYE

maykul8210@hotmail.com.tr | orcid.org/0000-0001-9012-6341

Özet

İslâm hukukunda savaş veya barış yolu ile ele geçirilen arazilerin hukukî statüsü birbirinden farklı olabilmektedir. Halkı Müslüman olan memleket arazilerinin, eski sahiplerinin mülkiyetinde kalacağı konusunda İslâm hukukçuları ittifak halindedir. Sulh yoluyla ele geçirilen arazilerin mülkiyeti konusunda ise İslâm hukukçularının ihtilafı bulunmaktadır. Hukukçuların bir kısmı arazinin mülkiyetinin eski sahiplerinde kalacağını söylerken diğer bir kısmı ayn mülkiyetinin (rakabesi) Müslümanlara, kullanım hakkının ahaliye bırakılacağını veya sulh hükümlerine tabi olacağını söylemektedir. Savaş yoluyla ele geçirilen araziler ise Müslüman gaziler arasında paylaşılabilir gibi, eski sahiplerine de bırakılabilir. Ancak bazı müçtehitler savaş yoluyla ele geçirilen arazilerin eski sahiplerine bırakılmayıp Müslüman gaziler arasında bölüştürüleceği yahut devlete bırakılacağı görüşündedir.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Mekke haremi arazisinin hukukî durumu ise Mekke'nin nasıl ele geçirildiği ile yakından ilişkili olduğu kadar Mekke'nin Hz. İbrahim'in bir vakfı olduğu ile de yakından ilişkilidir. Mekke'nin sulh yoluyla ele geçirildiğini söyleyenler Mekke arazisi üzerinde alış-veriş, miras, şufa, kira akdi gibi tasarruflarda bulunulabileceğini söylerken, savaş yoluyla ele geçirildiğini söyleyenlerden bir kısmı bu gibi tasarrufları caiz görmez. Mekke haremi arazisinin kimsenin mülkiyetinde olmadığı; dolayısıyla özel mülkiyete dayalı olarak üzerindeki arazide herhangi bir

Geliş/Received: 27.03.2023 | **Kabul/Accepted:** 25.06.2023 | **Yayın/Published:** 30.06.2023

Atıf/Citation: Aykul, Abdulmuid. "Mekke Haremi Arazisinin Hukukî Statüsü ile İlgili Tartışmalar". İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 41 (Haziran 2023), 169-193./Aykul, Abdulmuid. "Debates on the Legal Status of the Mecca Harem Land". Journal of Islamic Law Studies 41 (June 2023), 169-193. <https://doi.org/10.59777/ihad.1271835>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

tasarrufta bulunulamayacağı çoğu mezhep imamı tarafından savunulmakla birlikte bunu mezhepte müftâ bih görüş kabul eden Hanefilerdir. İmâm Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmam Mâlik (ö. 179/795), Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi müçtehitler Hz. Peygamber’den gelen rivayetlere dayanarak Mekke arazisinin mülk arazisi olmadığını dolayısıyla alım satımının geçerli olmayacağını söylemektedir. Buna karşın İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Şâfiî Mezhebi, Hanefilerden Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed (ö. 189/805), Mâlikî mezhebi ile bazı Hanbelîler böyle bir görüşü kabul etmez.

Mekke haremi arazisinde mülkiyete dayalı herhangi bir tasarrufun tahrir mi yoksa ke-rahet mi ifade ettiği de Hanefî metinlerinde tam olarak belli değildir. Bazı eserlerde ha-ramı çağrıştıran ifadelerle rastlanırken bazı eserler “mekruh” ve “caiz değil” şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Bu görüş sahiplerinin temel argümanı Kitap ve Sünnet nasla-rıdır. Bununla birlikte Mekke’nin savaş yoluyla ele geçirilmesi ve Mekke’nin Hz. İbra-him tarafından vakıf yapılması bu arazi üzerinde özel mülkiyetin olamayacağına dair öne sürdükleri diğer argümanlardır. İkinci görüş sahipleri ise her ne kadar Kitap ve Sünnet naslarıyla görüşlerini destekleseler de yaptıkları değerlendirmelerde en güçlü argümalarının Hz. Peygamberden beri var olagelen uygulamalar olduğu göze çarpmak-tadır. Zira bu görüş sahiplerine göre böyle bir mülkiyet geçersiz olsaydı sadr-ı evvelden günümüze kadar Mekke arazisinde özel mülkiyete dair bir tasarruf yapılamazdı. Bun-dan dolayı sahâbîler arasında böyle bir satışın geçerli olmayacağına dair herhangi bir tartışma söz konusu olmamıştır.

Söz konusu bu tartışma Mekke haremi arazisinin mülkiyeti ile ilgili olup arazi üzerin-deki binalar ve yapıları kapsamamaktadır. Zira arazi üzerindeki binalar ve yapılar aynı vakıf arazisinde olduğu gibi sahipli olup özel mülkiyete konu olabilmektedir. Dolayısıyla Mekke arazisi her ne kadar özel mülkiyete konu olmasa da üzerine inşa edilen yapılar özel mülkiyete konu olacağından alım-satımında herhangi bir sorun teşkil etmemekte-dir.

Her iki görüşün de Kitap ve Sünnet’ten delilleri bulunmasına rağmen ikinci görüş za-manla daha önem kazanmış ve hemen hemen tüm mezheplerde ve müteahhirûn Ha-nefiler arasında dahi tercih edilir olmuştur. Her ne kadar birinci görüşün delilleri daha kuvvetli gibi görünse de var olan uygulama ikinci görüşün daha fazla taraftar bulmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmamızda Mekke haremi arazisinin hukukî statüsü hak-kında mezheplerin görüşlerine yer verilecek akabinde her görüşün delilleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Mekke Arazisi, Vakıf, Alış-veriş, Mülkiyet.

Debates on the Legal Status of the Mecca Harem Land

Summary

In Islamic law, the legal status of lands captured through war or peace may differ from one another. Islamic jurists are unanimous that the lands of those whose people have converted to Islam remain in the possession of their former owners. There is disagreement among Islamic jurists about the ownership of land seized through peace. Some of the jurists say that the ownership of the land will remain with its former owners, while others say that the bare ownership (raqabah) will be left to the Muslims and the right of use will be left to the people or subject to the provisions of the peace. Land captured through war can be divided among Muslim veterans or left to its former owners. However, some mujtahids are of the opinion that the lands captured through war will not be left to their former owners, but will be divided among Muslim veterans or left to the state.

The legal status of the land in Meccan Haram region, which is the subject of our study, is closely related not only to the issue how Mecca was captured, but also to the fact that Mecca was an endowment of Prophet Abraham. Those who say that Mecca was captured by peaceful means argue that one can make dispositions on Meccan land such as purchase and sale, inheritance, pre-emption right (shuf'a), and lease contracts, while some of those who say that Mecca was captured by war do not consider such dispositions permissible. Even though most of the scholars of Islamic law argue that the land in the Haram region is not owned by anyone; therefore, it is not permissible to make any disposition on the land on the basis of private ownership, it is the Hanafis who accept this as the preferred view of their school. Jurists such as Abū Hanīfa (d. 150/767), Imam Mālik (d. 179/795), Sufyān al-Thawrī (d. 161/778) and Ahmad b. Hanbal (d. 241/855), based on the narrations of the Prophet, said that the land of Mecca was not the type of land subject to private property and therefore its purchase and sale would not be valid. On the other hand, Imam Shafi'i (d. 204/820) and the Shafi'i school, Abu Yūsuf (d. 182/798) and Imam Muhammad (d. 189/805) among the Hanafis, the Mālikī school and some Hanbalīs do not accept such a view.

It is also not clear from the Hanafī texts whether any disposition based on ownership in the land of the Haram region implies clear prohibition (tahrīm) or just a reproachable (karahah) act. While some works use expressions suggestive of prohibition, others use the terms “makruh” and “not permissible”. The main basis of the holders of this view are the texts from the Qur'an and the Sunnah. In addition, the conquest of Mecca through war and declaration of the land of Mecca as an endowment by Prophet Abraham are other arguments they put forward to support the view that private ownership of this land cannot be allowed. The second opinion holders, on the other hand,

although they support their views with the texts from the Qur'an and Sunnah, it is noticeable that their strongest argument in their evaluations is the practices that have existed since the Prophet Muhammad. According to this view, if such ownership had been invalid, there should not have been any private land ownership in the Haram region since the time of the Prophet. That was because there was no discussion among the Companions that such a sale would not be valid.

This discussion is about the ownership of the land in the Haram area and does not include the buildings and structures on the land. This is because the buildings and structures on the land are owned and can be subject to private ownership, just like the waqf land. Therefore, even though the land of Mecca is not subject to private ownership, the buildings built on it are subject to private ownership and their sale and purchase does not pose any problem.

Although both views have evidences from the Qur'an and the Sunnah, the second view has gained more importance over time and has become preferred view in almost all schools and even among the later Hanafis. Although the evidence for the first view seems to be stronger, the existing practice paved the way for the second view to find more supporters. In this study, the views of the schools on the legal status of the land of Mecca will be presented, followed by a discussion of the evidences for each view.

Keywords: Islamic Law, Land of Mecca, Waqf, Exchange, Property.

Giriş

İslâm hukukunda bir toprak parçası üzerindeki tasarruf hakkı, o toprak parçasının mülkiyetinin kime ait olduğu veya hukukî statüsü ile yakından ilişkilidir. Ahalisinin ibtidaen Müslüman olduğu, sahiplerinin mülkiyeti ve tasarrufu altında olan araziler mülk arazileridir. Sulh yoluyla ele geçirilen araziler Hanefilere göre sahiplerinin mülkiyetinde olup İslâm devleti bu arazilerden haraç almaktadır. Diğer mezhep hukukçuları ise Hanefilerin kabul ettiği bu görüşün yanında arazinin ayn (çıplak) mülkiyetinin Müslümanlara ait olacağını, arazinin bir kira bedeli karşılığında eski sahiplerine kiralanacağını söylemişlerdir.¹ Hukukçular ve mezhepler arasındaki asıl tartışma, savaş yoluyla veya zor kullanılarak fethedilen araziler üzerindeki mülkiyetin kime ait olduğudur.

Sulh yoluyla yahut savaş yoluyla ele geçirilen toprakların mülkiyetinin kime ait olacağı problemi Mekke haremî arazisi açısından önem taşımaktadır. Sulh yoluyla ele geçirilmesi ve eski sahiplerine bırakılması anlayışı, Mekke arazisinin alınıp satılabileceği, kiraya verilebileceği nihayetinde mülkiyet hakkını doğuracağı için mülkiyete bağlı

¹ Bk. Halil Cin, "Arazi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/343.

tüm tasarrufların geçerli olacağı anlayışını doğurmuşken, savaş yoluyla veya zor kullanılarak fethedilmesi anlayışı bu arazi üzerindeki tasarrufların mülkiyet tasarrufu olmayacağı anlayışını doğurmaktadır. Bunun neticesinde, arazinin alınıp satılmasına ve kiraya verilmesine cevaz verilmeyecektir.

Konu hakkında ülkemizde münhasıran bir çalışma bulunmamaktadır. Nuray Yılmaz tarafından 2016 yılında *İslâm Hukuku Açısından Mekke ve Medine Haremi* adıyla yapılan bir doktora çalışmasında konuya dair bilgiler özet olarak verilmekle birlikte yer yer tercümeden kaynaklı hatalı değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir.² Biz burada öncelikle Mekke'nin harem arazisinin satış ve kiralınması ile ilgili görüşlere yer vereceğiz. Akabinde her bir görüşün gerekçesi üzerinde durarak mezhep içindeki tartışmalara değineceğiz.

1. Mekke Arazisinde Mülkiyetten Kaynaklanan Bir Tasarrufun Yapılamayacağı Görüşü ve Delilleri

Mekke haremi arazisinin ve bu araziye bağlı olarak evlerin (دَار/dâr) satışı ve kiralanması konusunda Hanefî eserlerinde İmâm Ebû Hanîfe'ye izafe edilen bir görüşten bahsedilmektedir. Buna göre İmâm Ebû Hanîfe, Mekke arazisinin alım-satım ve kiraya verilmesine cevaz vermemektedir. Ancak onun böyle bir arazisinin satış ve kiralınmasını tecviz etmemesi, mekruh olarak anlaşılabilceği gibi haram olarak da anlaşılabilir. Bundan dolayı bazı Hanefî eserleri İmâm Ebû Hanîfe'nin bu görüşü çerçevesinde sadece "caiz değildir" şeklinde hüküm bildirirken³ bazıları ise "mekruh" olduğunu ifade ederler.⁴ Ancak bazı eserlerde caiz olmadığı şeklindeki görüş temellendirilirken haramı çağrıştıran ifadeler rastlanmaktadır.⁵ Özellikle bu görüşün delillendirilmesi yapılırken kullanılan delil ve argümanların tahrimi gerektirecek şekilde ifade edilmesi Harem bölgesi arazilerinin satış ve kiralınmasının haram olduğu izlenimini

² Örneğin Mekke'nin evlerinin (beyt) satışının caiz olduğu hususunda fakihlerin ittifakı vardır. Buna karşın bahçesiyle birlikte evi ifade etmek için kullanılan "dâr"ın satışı ise tartışmalıdır. Yılmaz "dâr" kavramını "ev" olarak tercüme ettiği için bu ikisi arasındaki fark tam olarak ortaya çıkmamaktadır. Bk. Nuray Yılmaz, *İslâm Hukuku Açısından Mekke ve Medine Haremi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 172-173.

³ Bk. Ebû Bekr Alaeddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed Hanefî Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 5/146.

⁴ Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnayetullah Muhammed - Said Bektaş (b.y.: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 8/555; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *et-Tecrid*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cumâ Muhammed (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2006), 5/2633; Ebû'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-mübtedi*, thk. Yusuf Talâl (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 4/379.

⁵ Bk. Zeynüddîn er-Râzî, *Tuhfetü'l-Mülûk*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417), 235.

uyandırmaktadır. Bu kavram farklılığının en önemli sebeplerinden biri İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *el-Câmi's-sağîr* isimli eserinde kullanmış olduğu ifade olsa gerektir. Zira bu eserde, "Mekke evlerinin binası satılabilir; arazisinin satışı ise mekruhtur" şeklinde ifade kullanılarak⁶ İmam Ebû Hanîfe'ye göre satışın mekruh olduğu bildirilmiştir. Bilindiği üzere İmam Muhammed, mekruhu mutlak olarak kullandığında bununla (cumhurun terminolojisi ile) haramı kastetmektedir.⁷ Mekruh olarak zikretmesi ise inkârî durumunda küfrü gerektirmemesi yani zannî bir delil ile sabit olması sebebiyledir.⁸ İmâm Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) göre ise mekruh, mutlak olarak kullanıldığında harama yakın, yani tahrimen mekruh manasında kullanılmaktadır.⁹

İmâm Ebû Hanîfe tarafından Mekke haremî arazisinin satışına veya kiraya verilmesine cevaz verilmemesinin Hanefî fûrû fıkıh eserlerindeki yansımaları birbirinden farklı olmuştur. Mütakaddimûn ve erken müteahhirûn dönem Hanefî hukukçular, İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşünü merkeze alıp bunun üzerinden delillendirme faaliyetine girişmişlerdir. İmâmeynin ve diğer mezhep mensuplarının görüşlerini de yine bu görüş üzerinden değerlendirmişlerdir. Aşağıda görüleceği üzere daha geç dönemlerde yazılan bazı Hanefî eserlerinde İmâm Ebû Hanîfe'nin bu görüşü yerine İmâmeynin görüşü tercih edilmiştir.

Yukarıda İmam Muhammed'in eserinden yapılan nakilde görüldüğü üzere Mekke arazisinin alım ve satımı ile kiralanmasının mübah olmaması Mekke arazileri üzerindeki yapıların alım-satımını kapsamamaktadır.¹⁰ Nitekim söz konusu bu ihtilaf Mekke haremî arazisi ile ilgili olup yapı; yani inşa edilen evlerle ilgili değildir. Zira inşa edilen evlerin mülkiyetinin bulunduğu ve bunun sonucu olarak satışının caiz olduğu hususunda hukukçular arasında herhangi bir ihtilafтан bahsedilmez. İhtilaf, Harem arazisinin mülkiyeti ile ilgilidir.¹¹

⁶ Bk. Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-sağîr (en-Nâfi'u'l-kebîr ile birlikte)* (Beyrut : Âlemü'l-kütüb, 1986), 481.

⁷ Merğînânî, *el-Hidâye*, 4/363; Muzafferuddîn Ahmed b. 'Alî b. Sâ'âti İbnu's-Sâ'âtî, *Bed'ü'n-nizâm: Nihâyetu'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Sa'îd b. Garîr b. Mehdî es-Sülemî (Mekke: y.y., ts.), 1/178; Ebû'l-Berekât Hafızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Kenzü'd-dekâik*, thk. Said Bektaş (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2011), 605; Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî İbnu'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr* (b.y.: Dârü'l-Fikr, ts.), 10/5.

⁸ Bk. Ferhat Koca, "Mekruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 28/583; İbnu's-Sâ'âtî, *Bed'ü'n-nizâm*, 1/178.

⁹ İbnu's-Sâ'âtî, *Bed'ü'n-nizâm*, 1/178; Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Muhammed İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/80.

¹⁰ eş-Şeybânî, *Câmiü's-sağîr*, 481.

¹¹ Bk. Ebül-Beka Kemâlüddîn Demîrî, *en-Necmu'l-vehhâc fi Şerhi'l-Mihâc*, ed. Lecne 'İlmiyye (Suudi Arabistan: Dârü'l-Minhâc, 2004), 9/366.

Bu görüş, mezhep imamlarından sadece İmâm Ebû Hanîfe'ye ait olmayıp İmam Mâlik (ö. 179/795) Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi müctehit hukukçu ve mezhep imam-ları tarafından da savunulmaktadır.¹² Şâfiî mezhebi dışındaki mezheplerde bu görüş az ya da çok taraftar bulmuştur. Mâlikî mezhebinde bazı hukukçular bu görüşte olmakla birlikte Hanbelî mezhebinde azımsanmayacak sayıda bu görüşü savunan hukukçunun bulunduğu görülmektedir. Hatta Hanbelî mezhebine mensup aynı zamanda Abbâsî ve-ziri Ebû'l-Muzaffer İbn Hübeyre (ö. 560/1165) Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855) rivayet edilen ezhar görüşün bu olduğu söylemektedir.¹³ Kısaca Hanefilerde müftâ bih görüşe, İmam Mâlik'ten rivayet edilen meşhur görüşe ve Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bir rivayete ve Hanbelî mezhebindeki pek çok hukukçuya göre Mekke harem bölgesi arazi-sinin satışının caiz olmadığı söylenebilir.¹⁴

Bununla birlikte İmâm Ebû Hanîfe, evlerin hac mevsiminde hacılara kiralananma-sını caiz görmezken hac mevsimi dışında veya hacılar dışındaki kimselere kiralananma-sında ise herhangi bir sakınca görmemektedir.¹⁵

1.1. Nastan Deliller

Mekke haremi arazisinin satışına cevaz vermeyen fakihler öncelikli olarak Hâc sûresinin 25. âyetini delil olarak getirmektedirler. Söz konusu âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيُضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءَ الْعَاكِفِ فِيهِ﴾ *İnkâr edenlere, insanları Allah yolundan ve -yerli olsun dışarıdan gelmiş olsun bütün insanlar için (ibadet yeri) yaptığımız- Mescid-i Harâm'dan*

¹² Ebû'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim el-Yemenî İmrânî, *el-Beyân fi mezhebi'l-İmâmî's-Şâfiî*, thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2000), 5/62; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed Cemmâîlî Makdîsî İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Kâhire: Mektebetü'l-Kâhire, ts.), 4/196. İmâm Mâlik'ten bu konuda üç görüş bulunduğu birincisi yasak; ikincisi serbest üçüncüsü ise Hac mevsiminde kiralananmanın mekruh olduğu şeklindedir. Bk. Ebû'l-Velîd b. Rüşd el-Kurtubî İbn Rüşd (Cedd), *el-Beyân ve't-tahsîl: ve's-şerhu ve't-tevcîhu ve't-ta'lîlu fi mesâilî'l-müstahrece*, thk. Muhammed Haccî vd. (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 3/406. Ancak İmâm Mâlik'in asıl görüşünün yasak; İbnü'l-Kâsım'ın ise cevaz olduğu ifade edilir. Bk. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî İbn Rüşd (Cedd), *el-Mukad-dimâtü'l-mümehdât*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 2/218.

¹³ Bk. Ebû Muzaffer Avnuddîn Yahyâ ed-Dürî İbn Hübeyre, *İhtilâfu eimmeti'l-ulemâ*, thk. es-Seyyid Yûsuf Ahmed (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002), 1/399-400.

¹⁴ Bk. Komisyon, "Harem", *el-Mevsâatü'l-Fıkhiyyetü'l-Kuveytiyye* (Dâru's-Selâsil-Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1427 1404), 17/196-197.

¹⁵ Tahâvî, önceleri İmam Ebû Hanîfe her ne olursa olsun Mekke evlerinin kiralananmasına cevaz vermezken daha sonra bu görüşünden rücû edip sadece Hac mevsiminde kiralananmayı cevaz görmediğini söyler. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417), 3/67.

alıkoyanlara ve her kim orada zulmederek haktan saparsa ona elem veren bir azap tattırırız".¹⁶ Bu görüşte olanlara göre âyette zikredilen "Mescid-i Harâm"dan kasıt, Mekke harem-nin tamamı olup Mescid-i Harâm için geçerli olan ahkam, Mekke harem arazisi için de geçerlidir. Dolayısıyla Mescid-i Harâm'ın arazisinin alım ve satımı nasıl caiz değilse, tüm Mekke harem arazisinin alım satımı da caiz değildir.¹⁷ Bundan dolayı İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) Mekke'de ihtikar yapılmasının ilhad olarak kabul edildiğini; orada günah ve suç işleyenlerin cezasının ağırlaştırıldığını söylemektedir. Ona göre Mekke'nin bu müstesna konumundan dolayı bazı kimseler Mekke civarında ikamet etmeyi istememişlerdir. Mâtürîdî, İmâm Ebû Hanîfe'nin Mekke arazisinin satışı ile kiralınmasını kerih gördüğünü ve yukarıda zikri geçen âyeti delil getirdiğini söylemektedir.¹⁸

Hanefîlerden Cessâs (ö. 370/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserinde Hâc sûresinin 25. âyetini tefsir ederken "Mekke arazisinin satışı ve evlerinin kiraya verilmesi" adı altında bir başlık açmış ve Mekke arazisinin satışının caiz olmamasını söz konusu bu âyet ile ilişkilendirerek ele almıştır. O, gerek Mekke'nin içinden gerekse harem bölgesi dışından gelenler için Harem'in tamamının mescit olduğuna yönelik sahâbîlerin görüşlerine yer vererek konuya başlar.¹⁹ Ayrıca Cessâs'a göre Bakara sûresinin 217. âyetindeki "*Mescid-i Harâm'dan (insanları) engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük günahtr.*"²⁰ ifadesi Mekke haremının tamamının mescit olduğuna delalet etmektedir.²¹ O, Hâc sûresinde zikri geçtiği üzere, Mekke harem arazisi üzerindeki hak sahipliğinin

¹⁶ el-Hac 22/25.

¹⁷ Bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 8/555; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî el-Mâzerî, *Şerhü't-Telkîn*, thk. Muhammed Muhtâr es-Selâm (Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008), 2/966; Ebü'l-Hasan Alâeddîn Ali b. Süleyman b. Ahmed Merdâvî, *el-İnsâfî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâfalâ mezhebi'l-İmâmî'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Beirut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1986), 4/289.

¹⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâslûm (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 7/405.

¹⁹ Ebû Bekr Ahmed b Ali er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdik el-Kamhâvî (Beirut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1985), 5/60-61.

²⁰ el-Bakara 2/217.

²¹ ﴿يَسْتَلُونَكَ عَنِ الشُّهُرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَزَالُونَ يُبَغِّتُونَكَ حَتَّى يَرْدُوكُمْ عَن دِينِكُمْ إِنِ اسْتَفَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنكُمْ عَن دِينِهِ فَبِمَتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ "Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar. De ki: Onda savaşmak büyük günahtr. Allah'ın yolundan menetmek ve O'nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'dan (insanları) engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük günahtr. Fitne de öldürmekten daha ağırdır. Güçleri yetersize sizi dininizden çevirinceye kadar durmadan sizinle savaşır. İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır. Cehennemin dostları da bunlardır ve orada onlar devamlı kâlicıdır." Cessâs, bu âyette Mekke'den Medine'ye Müslümanların hicret edilmeye zorlanmasının Mescid-i Haram'dan alıkoyak olduğunu vurguladıktan sonra Harem'in tamamının mescit olduğunu söyler. Bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 5/62.

(mülkiyetin) “âkif” ve “bâd” (Mekke ehli ve dışarıdan gelenler) için aynı derecede olduğunu ve insanların bu bölgede konaklama ve ikamet açısından eşit olduklarını ifade ettikten sonra tüm bunların Mekke arazisinin satışının caiz olmadığına işaret ettiğini söyler. Ona göre müşterinin Mekke’de süknâ hakkı bulunduğu gibi müşteri dışındakilerin de süknâ hakkı bulunmaktadır.²²

Hanbelîlerden İbn Receb de (ö. 795/1393) bu âyetten hareketle Harem’in Kâbe ve Mescid-i Harâm’ın harimi olduğunu; dolayısıyla kimsenin Mekke arazisini sahiplenmesi, kendisine tahsis etmesi veya ihya etmek amacıyla tahcîr²³ etmesinin caiz olmadığını söylemektedir.²⁴

Mekke arazisinin satışının tecviz edilmemesi yukarıda zikri geçen âyete dayanılarak birlikte asıl dayanak Hz. Peygamber’den rivayet edilen haberlerdir. Bu hususta delil olarak getirilen asıl rivayet, Rasûlullâh’ın “Mekke, mübahtır veyahut uğrak yeridir. Arazisi satılmaz, evleri kiraya verilmez.”²⁵ hadisidir. Hanefîlerden Kâsânî (ö. 587/1191) konu özelinde asıl delilin bu hadis olduğunu söylemektedir.²⁶ Ayrıca İbn Abbas’tan (ö. 68/687-88) rivayet edilen “Haremin tamamı mescittir”²⁷ ve “Mekke haramdır. Onu Allah haram kılmıştır. Arazisi satılmaz evleri kiraya verilmez.”²⁸ haberleri Mekke arazisinin satışının yasak olduğuna dair getirilen diğer argümanlardır. Bir başka

²² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, 5/62.

²³ Tahcir: Ölü arazinin etrafına başkaları tarafından el konulmaması için taş, çalı ve benzeri şeyler koymaktır. Bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yay., 2013), 536. Tahcirin hak kazandırıcı bir işlem olabilmesi için Hanefîlere göre ölü arazisinin üç yıl içerisinde ihya edilmesi gerekmektedir. Şâfîî ve Hanbelîler ise işlemlere başlaması ve hazırlıkların yapılabilmesi için makul bir süre olması gerektiğini söylemekle birlikte bunun için herhangi bir süre tahdidinde bulunmamışlardır. Bk. Osman Kaşıkçı, “Tahcir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/389.

²⁴ Zeynuddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî İbn Receb, *el-Kavâ'idü li-İbn Receb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/228.

²⁵ «مَكَّةٌ مَبَاحٌ أَوْ مَنَاحٌ لَا تُبَاعُ رِبَاعِهَا، وَلَا تُؤَاجَرُ بِيُوتِهَا» Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdulmelik Abdullah Dehiş (Beyrut: Dâru Hızır, 1414), 3/14; Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sunen*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2004), 4/13; Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 6/57; Ebü Abdillâh İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/61.

²⁶ Kâsânî, *Bedâ'î*, 5/146.

²⁷ «الْحَرَمُ كُلُّهُ مَسْجِدٌ» Ebü Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-İbn Zencûye, *el-Emvâl*, thk. Şâkir Zîb Feyyâz (Suudi Arabistan: Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, ts.), 1/207.

²⁸ «أَنَّ مَكَّةَ حَرَامٌ، حَرَمَهَا اللَّهُ، لَا يَبِيعُ نَبِيٌّ رِبَاعِهَا وَلَا أُجُورُ بِيُوتِهَا» İbn Zencûye, *el-Emvâl*, 1/204; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/217; Dârekutnî, *Sunen*, 5/4/11.

rivayette ise bizzat Hz. Peygamber'in Mekke arazisinin satışını yasakladığı sahâbîlerin dili ile ifade edilmektedir.²⁹

Sadece Mekke arazisinin satışının yasaklanmasını ifade eden haberler değil aynı zamanda münhasıran Mekke arazisinin kiralanmasının yasaklığının ifade eden haberler de bulunmaktadır. Mekke'deki evini kiralayıp kazancını yiyen kimsenin ateş yediği³⁰ ve kazancının faiz olduğuna dair rivayetler³¹ bu konuda delil olarak getirilen diğer argümanlardır.

Mekke arazisinin satışına onay vermeyen fakihler görüşlerini sahabe uygulamalarına da dayandırmaktadırlar. Hz. Ömer'in hac mevsiminde, hacıların konaklama ihtiyacından dolayı, sahipleri tarafından Mekke'deki evlerinin kapılarına kilit vurmalarını³² ve evlerini kiraya vermelerini yasaklaması,³³ Mekke'nin konak (dâr) ve meskenlerin Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında kiraya verildiği ve satışa konu olmadığı; Mekke arazisinin sevâib³⁴ olarak isimlendirilmesi sebebiyle dileyen herkesin orada gelip ikamet edebileceğine dair sahâbîlerin uygulamaları³⁵ Mekke arazisinin satışının caiz olmadığına dair kullanılan diğer önemli argümanlardır.³⁶

1.2. Mekke'nin Savaş Yoluyla Fethedildiği

Pek çok hukukçu tarafından Mekke arazisinin satışının haram olduğuna yönelik teorik tartışmalar, Mekke'nin savaş yoluyla mı yoksa barış yoluyla mı ele geçirildiğine yönelik ihtilafa dayandırılmaktadır. İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334) siyere dair yazmış olduğu *Uyûnü'l-eser* adlı eserinde, hukukçular arasında vuku bulan ihtilafın söz konusu

²⁹ «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ بَيْعِ رِبَاعِ مَكَّةَ، وَعَنْ أَجْرِ بُيُوتِهَا» Ebu'l-Velîd Muhammed b. 'Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Ruşdî Sâlih Melhas (Beyrut: Dâru'l-Endelus, ts.), 2/163.

³⁰ «مَنْ أَكَلَ كِرَاءَ بُيُوتِ مَكَّةَ فَإِنَّمَا يَأْكُلُ فِي بَطْنِهِ نَارًا» Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/163; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/216.

³¹ «مَنْ أَكَلَ أَجُورَ أَرْضِ مَكَّةَ فَكَأَنَّمَا أَكَلَ الرِّبَا» Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik fi şerhi Kenzi'd-Dekâik (Hâşiyetü'ş-Şelebi ile birlikte)* (Bulak-Kahire: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1313), 6/29.

³² «أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ كَانَ يُنْهَى أَنْ تُبُوتَ أَبْوَابُ دُورِ مَكَّةَ» Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/163.

³³ «أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَخْرَجَ الرِّقِيقَ وَالِدَوَاتِ مِنْ مَكَّةَ، وَلَمْ يَدَعْ أَحَدًا يُبُوتُ دَارَهُ بِمَكَّةَ، حَتَّى اسْتَأْذَنَهُ هُنْدُ بِنْتُ سَهْلٍ، وَقَالَتْ: إِنَّمَا أُرِيدُ بِذَلِكَ إِخْرَاجَ مَتَاعِ الْحَاجِّ وَظَهْرِهِمْ فَأَذِنَ لَهَا، فَعَمِلْتُ بِأَبْنِ عَلِيٍّ دَارَهَا» Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/163.

³⁴ Sevâib, sâibenin çoğuludur. Dileyen kimsenin faydalandığı sahibi olmayan şey anlamındadır. Bk. Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr: şerh-i Tenvîri'l-Ebsâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 6/393.

³⁵ «كَانَتْ الدُّورُ وَالْمَسَاكِنُ عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ وَعُثْمَانُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ مَا تُكْرَى وَلَا تُبَاغُ وَلَا تُدْعَى إِلَّا الشَّوَابِثِ» Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/162; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/214. 4

³⁶ «Zira Mekke arazisi sevâib olarak isimlendirilmiştir. Şayet satışı caiz olsaydı sevaib olarak nitelendirilmezdi.» Bk. Kudûrî, *et-Tecrîd*, 5/2635.

bu tartışmanın bir sonucu olduğunu söylemektedir.³⁷ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *et-Tahkik* isimli eserinde şunu ifade etmektedir: “Mekke arazisi ve konaklarının (dâr) satışının caiz olmaması meselesi Mekke'nin zor kullanılarak fethedilmesi ile ilgilidir. Böyle olunca Müslümanların vakfı olduğundan satışı caiz değildir. Şayet müsâlaha/barış yoluyla fethedilseydi bu durumda arazisi sahipli olacağından satışı geçerli olacaktı.”³⁸ Hanbelîlerden İbn Receb'e göre, Hanbelî mezhebinde tercih edilen görüşün Mekke arazisinin satılması ve kiralanmasının caiz olmadığıdır. O, böyle bir arazinin satışı ve kiralanmasının tecviz edilmeyişinin sebebi hakkında hukukçuların ihtilaf ettiğini söylemektedir. Mekke'nin savaş yoluyla fethedildiği vakıf veya fey olduğu böylelikle kimsenin mülkü olmadığı söylenmektedir ki tartışmanın kaynağı ona göre “Mekke savaş yoluyla mı yoksa sulh yoluyla mı fethedilmiştir” sorusudur.³⁹

Hanefîlerden Bedreddîn Aynî'nin de (ö. 855/1451) belirttiği üzere hukukçuların büyük çoğunluğu savaş araç ve gereçleriyle zapt olunduğu için Mekke'nin savaş yoluyla/zor kullanılarak fethedildiği görüşündedir. İmâm Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel gibi kurucu imamlar bu görüştedir.⁴⁰ Çünkü Hz. Peygamber bir hadisinde Mekke'nin kıyamete kadar haram kılındığını kendisi için geçici bir süreliğine orada savaşa izin verildiğini şu sözlerle bildirmektedir: “Mekke kıyamet gününe kadar haramdır. Benden önce kimseye helal olmadığı gibi benden sonra da kimseye helal değildir. Ne var ki bana gündüzün bir anında helal kılınmıştır. Oranın otu koparılmaz, avı korkutulmaz, çalısı sökülmez, buluntusu -başkasına duyurmak dışında- alınmaz”⁴¹ Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi sırasında Mekke'nin kuşatılması emrini vermesi de Mekke'nin zor kullanılarak fetholunduğuna dair getirilen diğer delillerden bir tanesidir. Nasr Sûre'sindeki “*Sana Allah'ın yardımı ve fethi geldiğinde*”⁴² âyeti, Mekke'nin fethi

³⁷ Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye* (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 12/26.

³⁸ Bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *et-Tahkik fi ehâdisi't-Ta'lik*, thk. Mes'ad Abdulhamîd (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 2/352. Hanefîlerden Bedreddîn Aynî (ö. 855/1451), de İbnü'l-Cevzî'den bu alıntıyı paylaşmaktadır. Bk. Aynî, *el-Binâye*, 12/227.

³⁹ Hanbelî İbn Receb, *el-Kavâ'id*, 1/228. Bununla birlikte bu hukukçuların pek az kısmı savaş yoluyla ele geçirilen bu arazinin satışının yasak olduğunu söylerken; diğerleri ise Mekke'nin savaş yoluyla ele geçirilmesinin Mekke arazisinin satışının ve kiralanmasının hürmetine yol açmayacağı kanaatindedir. Bu itibarla aleyhte olan bu hukukçulara göre Mekke'nin savaş yoluyla ele geçirilmesi zorunlu olarak Mekke arazisinin satışının tecviz edilmemesini gerektirmez.

⁴⁰ Aynî, *el-Binâye*, 12/224.

⁴¹ «أَلَا إِنَّ مَكَّةَ حَرَامٌ أَبَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، لَمْ تَحُلْ لِأَخِي قَبْلِي، وَلَا تَحُلْ لِأَخِي بَعْدِي، غَيْرَ أَنَّهُ أَحَلَّتْ لِي سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ، لَا يُخْتَلَى خَلَاءَهَا، وَلَا «أَلَا إِنَّ مَكَّةَ حَرَامٌ أَبَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، لَمْ تَحُلْ لِأَخِي قَبْلِي، وَلَا تَحُلْ لِأَخِي بَعْدِي، وَلَا يَنْتَزِعُ صَيْدَهَا، وَلَا يُعَصَّدُ شَجَرُهَا، وَلَا يُلْتَقَطُ لِقَطْعَتِهَا إِلَّا أَنْ تُعْرَفَ» Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/404.

⁴² en-Nasr 110/1.

için nazil olmuştur. Aynî, fetih lafzının sulh için kullanılmamasından hareketle bu âyeti Mekke'nin savaş yoluyla fethedildiğine yorumlamaktadır. Ona göre tarihçiler Mekke'nin fethini *Mekke Gazvesi* olarak nitelendirmiş ve bu gazveyi Hz. Peygamber'in bizzat savaştığı gazvelerden biri saymışlardır.⁴³

Mekke'nin savaş yoluyla ele geçirildiğine delil olarak getirilen argümanlardan birisi de "Mekke'nin fethi esnasında Hz. Ali'nin kız kardeşi Ümmi Hâni'nin, iki kayın biraderine eman vermesine rağmen, Hz. Ali tarafından öldürülmek istenmesi, Ümmi Hâni'nin durumu Hz. Peygamber'e bildirmesi üzerine bu isteğinden vazgeçmesi" vakasıdır. Söz konusu vakada Hz. Ali onları öldürmek istemiş, ancak durum Hz. Peygamber'e bildirilince Hz. Peygamber eman sebebiyle iki kayın biraderin öldürülemeyeceğini söylemiştir.⁴⁴ Zira sulh durumunda eman olmayacağı gibi Hz. Ali'nin müsâlaha durumunda gayr-i müslim birisini meşru bir gerekçe olmaksızın öldürmeye teşebbüs etmesi de Mekke'nin savaş yoluyla ele geçirildiğine işaret etmektedir.⁴⁵ Ayrıca İbn Kudâme'ye göre Hz. Peygamber'in Mekke'ye girdiğinde dört kişinin öldürülmesi emrini vermesi de bu görüşü destekler mahiyettedir.⁴⁶

Hanefîlerde savaş yoluyla ele geçirilen araziler, eski sahiplerine verilir haraç arazisi yapılabileceği gibi gaziler arasında dağıtılıp öşür arazisi de yapılabilmektedir.⁴⁷ Zira Tahâvî'nin (ö. 321/933) de ifade ettiği üzere siyasi erkin, savaş yoluyla ele geçirilmiş olan toprakları Müslümanların tamamı için vakfedip haraç arazisi haline getirme hakkı bulunmaktadır.⁴⁸ Cessâs ise siyasi erkin, Sevâd arazisinde olduğu gibi toprakları eski sahiplerine bırakabileceğini söylemektedir. Bu durumda bu arazi, sadece geliri açısından haraç arazisi olup mülkiyeti eski sahiplerinde devam etmektedir.⁴⁹ Suğdî (ö. 461/1068) de devlet başkanının bu durumda dört seçeneği bulunduğunu söyler. Bunlar; 1) İster eski sahiplerine bırakıp haraç arazisi yapılabilir. 2) Eski sahiplerinin mülkiyetini kaldırıp yeni yerleşimcilere verebilir veya arazisini haraç arazisi yapılabilir. 3) Savaşa katılan askerlere dağıtıp buraları öşür arazisine çevirebilir. 4) Müslüman olduktan sonra eski

⁴³ Aynî, *el-Binâye*, 12/228-229.

⁴⁴ Hâkim en-Nisâbü'ri, *el-Müstedrek*, 3/312.

⁴⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/196.

⁴⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/196.

⁴⁷ Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Guneymî Meydânî, *el-Lübâb fi Şerhi'l-Kitâb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 4/139.

⁴⁸ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 4/234.

⁴⁹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 4/235.

sahiplerine bırakıp öşür haline getirebilir.⁵⁰ Eserinde Suğdî, Hz. Peygamber'in Mekke arazisi için bu dördüncü uygulamayı tercih ettiğini söylemektedir.⁵¹

Hanefîlerden Burhaneddin Merğînânî (ö. 593/1197) savaş yoluyla ele geçirilip eski sahiplerine bırakılan tüm arazilerin haraç arazisi olduğunu söyledikten sonra Mekke arazisi için istisnai bir hükmün bulunduğunu ifade etmektedir.⁵² Buna göre Mekke arazisi savaş yoluyla ele geçirilmesine rağmen haraç arazisi değildir.⁵³ Cessâs, Hz. Peygamber'in buranın arazisini eski sahiplerine bıraktığını söylemektedir.⁵⁴ Ancak Hanefî mezhebindeki müftâ bih görüşe göre Mekke arazisi mülkiyeti bulunmadığından satışa konu olamamaktadır. Zira Mekke arazisi ile ilgili değerlendirmeler İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşü üzerinden ifade edilmiştir. O halde Hanefî mezhebinde Mekke arazisi ile ilgili birbirine tezat iki görüş ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda bazı hukukçular Mekke arazisinin sahihsiz olacağı ile ilgili görüşte İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih ederken arazisinin eski sahiplerine bırakıldığına yönelik de değerlendirmeler yapmaktadırlar ki bunlar birbirlerine tezat oluşturmaktadır. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere Cessâs *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli eserinde Mekke arazisinin satışının olamayacağını ifade etmekteydi. O halde burada eski sahiplerine bırakmak ile ya Mekke evleri (bina/yapıları) kastediliyor ya da arazinin intifa hakkı kastediliyor olmalıdır. Diğer bir ihtimalde -aşağıda ifade edileceği üzere- Mekke arazinin satılabileceğini ve mülk arazisi olduğunu söyleyen Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'in görüşlerinin gerekçesi ifade edilmiş olabilir.

Mâlikî ve Hanbelîlerden Mekke arazisinin satışının caiz olmadığını söyleyenler bunun için Mekke'nin savaş yolu ile fethedildiğini gerekçe olarak öne sürmektedirler. İmam Mâlik'in savaş yoluyla fethedilmesi sebebiyle Mekke arazisinin vakıf malı olduğunu ve dolayısıyla arazinin satışına onay vermediği rivayet edilmektedir.⁵⁵ Şerafeddin Karâfî (ö. 684/1285) konuyu kafirlerin malları başlığı altında incelemiştir.⁵⁶ Zira Mâlikîlere göre bir belde zor kullanılarak fethedildiyse orası vakıf arazisi olup, gelirleri Müslümanların maslahatına harcanır. Köprüler yapılır; askeri teçhizat ve erzak, işçilerin giderleri ile hayır yollarına harcanır; gaziler arasında taksim edilmez. Zira Mekke

⁵⁰ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed Suğdî, *en-Nüteffî'l-fetâvâ*, thk. Salâhuddîn en-Nâhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 1/183.

⁵¹ Suğdî, *en-Nütef*, 1/183.

⁵² Merğînânî, *el-Hidâye*, 2/399.

⁵³ Merğînânî, *el-Hidâye*, 2/399.

⁵⁴ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 4/236.

⁵⁵ el-Mâzerî, *Şerhü't-Telkîn*, 38.

⁵⁶ Ebû Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs Karâfî, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Haccî - Said E'rab - Muhammed Bû Hubze (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 3/413.

savaş yoluyla fethedilmiş ve taksim edilmemiştir.⁵⁷ Ancak bizzat ele geçirmekle vakıf arazisi olur mu yoksa devlet başkanının görüşüne mi havale edileceği mezhep içerisinde tartışmalıdır.⁵⁸

Hanbelîlerden İbn Kudâme, İmâm Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Ubeyd gibi müçtehit hukukçuların Mekke arazisinin satışına onay vermemeleri konusunda aynı gerekçeyi zikrederek Mekke arazisinin gaziler arasında paylaşılmasını, hal böyle olunca Mekke arazisinin hukukî statüsünün vakıf arazisine dönüştüğünü söylemektedir.⁵⁹

1.3. Mekke Arazisinin Vakıf Malı Olduğu

Kur'ân-ı Kerim'de ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ﴾ “Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir.”⁶⁰ âyeti, insanların ibadet maksadıyla inşâ ettiği ilk mabedin, Mekke'deki Kâbe olduğunu göstermektedir. Mekke'nin Hz. İbrahim tarafından vakfedildiği pek çok hadis kaynağında zikredilmektedir. Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “Allah, yeri, gökleri, güneşi ve ayı yarattığı gün Mekke'yi haram kılmıştır. Ne benden önce ne de benden sonra kimseye orada savaşmayı helal kılmamıştır. Bana sadece gündüzün bir anında orayı helal kılmış, sonra eski haline dönmüştür. Oranın otları koparılmaz, ağaçları kesilmez, avı ürkütülmez (öldürülmez), yitiği duyurmak kastı hariç yerinden alınmaz.”⁶¹ Bir başka rivayette ise “İbrahim Mekke'yi haram kıldı. Ben de Medine'yi haram kılıyorum.”⁶² Başka bir rivayette ise şunu söylemektedir: “İnsanlar Mekke'yi haram kılmadılar. Orayı Allah haram kılmıştır. Orası Kıyamet gününe kadar haramdır. Kıyamet gününde Allah'a karşı insanların en azılı olanı Harem'de bir kimseyi öldüren veya kendi

⁵⁷ Karâfi, *Zehîra*, 5/406; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım el-Abderî el-Mevvâk, *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasarî Halîl* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 4/563; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubî İbn Rüşd (Hafîd), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihayetü'l-muktesid* (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2004), 2/163.

⁵⁸ Karâfi, *Zehîra*, 5/407.

⁵⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/196-197. 7

⁶⁰ Âl-i İmrân 3/96.

⁶¹ «إِنَّ مَكَّةَ حَرَامٌ حَرَّمَهَا اللَّهُ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرَ لَمْ تَحُلْ لِأَخِي قَبْلِي، وَلَا تَحُلْ لِأَخِي بَعْدِي، وَلَمْ تَحُلْ لِي إِلَّا سَاعَةً» Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik b. Hallâd b. Ubeydillah el Atekî el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Menşûr bi-ismi'l-Bahrü'z-zehâr)*, thk. Mahfûz er-Rahmân Zeynillâh - Âdil b. Sa'd-Sabrî Abdilhâlik eş-Şâfiî (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm vel' Hikem, 2009), 18/11/184.

⁶² «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ حَرَّمَ مَكَّةَ، وَإِنِّي أَحَرَّمُ الْمَدِينَةَ» Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman A'zamî (Hind: el-Meclisü'l-İlmî, 1403), 5/139.

katilinden başkasını öldüren veyahut Câhiliyye intikamını almak için öldüren kimse-
dir.”⁶³

Yukarıda zikredildiği üzere bir arazinin savaş yoluyla ele geçirilmesi durumunda Hanefilere göre devlet başkanı bu araziyi, Müslümanların tamamı için vakfedip bağış-
layabilmektedir. Bu arazi vakfedildiğinde ise artık vakıf hükümlerine tabi olmaktadır. İmam Mâlik bir yerin savaş yoluyla fethedilip gaziler arasında taksim edilmemesi duru-
munda oranın mülkiyetinin vakıf arazisine dönüşeceğini söylemektedir.⁶⁴ Benzer bir
durum Hanbelî mezhebinde Mekke arazisinin satışına onay vermeyen hukukçuların de-
ğerlendirmelerinde de görülmektedir.⁶⁵ Esasında konu Mekke'nin aynı zamanda mescit
olması ile yani Mescid-i Haram'dan kastın Mekke'nin tamamı (harem bölgesi) olmasıyla
yakından alakalıdır. Zira mescit olan bir yer, vakıf hükümlerine tabi olup, mülkiyete
konu olamamaktadır. Ayrıca yukarıda zikri geçen hadislerde görüldüğü üzere Hz. İbra-
him'in burayı mescit yapması ve haram kılması da Mekke'nin vakıf olduğuna işaret et-
mektedir.

Kâsânî Hz. İbrahim'in Mekke'yi haram kıldığına yönelik yukarıda zikri geçen ha-
disle ilgili olarak şunları söylemektedir: “Rasûlullâh Mekke'nin haram olduğunu haber
vermiştir. Mekke bir arazi parçasına⁶⁶ verilen bir isimdir. Haram olan bir şey temlike
mahal değildir. Ayrıca Mekke'nin toprağının Hz. İbrahim'in haremi olan bir vakıf olması
sebebiyle satışı caiz değildir.”⁶⁷

Mekke arazisinin vakıf olması binalarının da vakıf olduğu ve orada herhangi bir
tasarrufun olamayacağı anlamına gelmemektedir. Bundan dolayı Mekke'deki binalar ile
Mekke arazisi tasarruf açısından birbirinden ayrılmaktadır.⁶⁸ Zira vakfedilen arazi üze-
rinde inşa edilen binanın satışı, alış-verişin umumi kaidelerine göre caizdir. Hanefiler-
den Abdullah b. Mahmûd Mevsîlî (ö. 683/1284) Mekke arazisinin mülkiyete konu olma-
yacağını buna karşın binaların, binayı inşa/yapan kimsenin mülkiyetinde olduğunu
söyledikten sonra “her ne kadar binanın harç malzemesi (çamur) vakıf malı olsa da,

⁶³ «إِنَّ النَّاسَ لَمْ يُخْرَمُوا مَكَّةَ وَلَكِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهَا فِيهِ حَرَامٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَإِنْ مِنْ أَعْتَى النَّاسِ عَلَى اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَجُلٌ قَتَلَ فِي الْحَرَمِ، وَرَجُلٌ
«San'ânî, *el-Musannef*, 5/139.

⁶⁴ İbn Rüşd (Hafîd), *Bidâyetü'l-müctehid*, 2/163.

⁶⁵ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed Cemmâilî Makdîsî İbn Kudâme, *el-Kâfi
fi fikhî'l-îmâm Ahmed* (b.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 2/5.

⁶⁶ اسم للبقعة: Burada “buk'a” ifadesi kullanılmaktadır. Buk'a, binayı veya arazi üzerinde yapılan yapıyı değil
sadece araziyi ifade etmektedir. Bk. Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr* (Kâhire: Matbaatü'l-Halebî, 1937), 2/135. Dolayısıyla Mekke'nin haram kınması
üzerindeki yapıların değil arazisi ile alakalıdır.

⁶⁷ Kâsânî, *Bedâi*, 5/146.

⁶⁸ Kâsânî, *Bedâi*, 5/146.

çamurun alınması ve bina yapımında kullanılması durumunda, bu çamur da kişinin mülkiyetine girmiş olur” demektedir.⁶⁹ Merğînânî *el-Hidâye* adlı eserinde Mekke’deki binalar ile Mekke’nin toprağı arasındaki ayrıma binaen şunları söylemektedir: “İmâm Ebû Hanîfe, Hz. Peygamber’in “Dikkat edin Mekke haramdır. Arazisi satılmaz ve miras bırakılmaz” hadisine dayanmıştır. Çünkü Mekke muhterem (saygın/hürmet edilmesi gereken) bir *harre*dir. Zira orası Kâbe’nin avlusudur. Bundan dolayı satışı caiz değildir. Binaları ise böyle değildir. Binalar, bina yapanın halis mülkiyetindedir.”⁷⁰ Merğînânî’nin bu eserine şerh yazan Aynî de “harre” yi “sırf Allah hakkı için Hz. İbrahim’in vakfettiğı Harem bölgesi” olarak açıklamaktadır.⁷¹

2. Mekke Arazisinde Mülkiyetten Kaynaklanan Bir Tasarrufun Yapılabileceğı Görüşü ve Delilleri

Bu, cumhur ulemanın üzerinde ittifak ettiği görüş olup Hanefîlerden Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed bu görüşün savunucuları arasında yer almaktadır. İmâmeyn, şer’i bir ihtisasa sahip⁷² olduğu için Mekke arazisinin mülk arazi olduğunu söylemektedir.⁷³ İmâm Ebû Hanîfe’nin öğrencilerinden Hasan b. Ziyâd, İmâm Ebû Hanîfe’den böyle bir görüş nakletmektedir.⁷⁴ Dolayısıyla Hanefî mezhebinde her ne kadar İmâm Ebû Hanîfe’den rivayet edilen meşhur görüş Mekke arazisinin satışının caiz olmadığı şeklinde de mezhepte azımsanmayacak derecede Mekke arazisinin satışına cevaz veren fakihlerin bulunduğu söylenmelidir.

İmam Mâlik’ten Mekke arazisinin satışına yönelik müspet ve menfi olmak üzere iki görüş nakledilmektedir. Mâlikîlerden Dede İbn Rüşd (ö. 520/1126) İmam Mâlik’in Mekke arazisinin satışını caiz görmediğini, bununla birlikte mezhebin öncü isimlerinden İbnü’l-Kâsım’ın (ö. 191/806) Mekke arazisinin satışını tecviz ettiğini söyler.⁷⁵ Mezhepte İbnü’l-Kâsım’ın görüşü esas alınmış olacak ki Mâlikî mezhebinde tercih edilen görüş Mekke arazisinin satışının hukuken geçerli olduğudur.⁷⁶ Görebildiğimiz kadarıyla Şâfiî mezhebinde ise tek görüş budur. Mezhep imamları içerisinde Mekke arazisinin satılmasını ve kiraya verilmesini tecviz eden yegane isim İmam Şâfiî’dir. Ahmed b. Hanbel’in Mekke arazisinin satış ve kiralınmasına cevaz verdiği dair bir görüşü (rivayet)

⁶⁹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 4/163.

⁷⁰ Merğînânî, *el-Hidâye*, 4/379.

⁷¹ Bk. Aynî, *el-Binâye*, 12/230.

⁷² Merğînânî, şer’î ihtisas ile tevarüsün kastedildiğini söylemektedir. Bk. Merğînânî, *el-Hidâye*, 4/379.

⁷³ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 4/162; Merğînânî, *el-Hidâye*, 4/379.

⁷⁴ Kudûrî, *et-Tecrid*, 5/2633.

⁷⁵ İmâm Mâlik’ten dört görüş var; cevaz, men , kerahet ve Hac mevsiminde mekruhluk. İbn Rüşd (Cedd), *el-Mukaddimât*, 2/218-219.

⁷⁶ el-Mâzerî, *Şerhü’t-Telkîn*, 2/966.

bulunmakla birlikte kendisinden bu satışın geçersiz olduğuna dair başka bir görüş daha rivayet edilmektedir. Mezhep içerisinde bu ikilem arasında bazı hukukçular cevaz görüşünü kabul ederken diğerleri adem-i cevaz görüşünü kabul etmektedir.⁷⁷

Hanefî mezhebinin geç dönem müteahhirûn hukukçularının birçoğu, mütekaddimûn ve erken dönem müteahhirûn devrinde mezhepte tercih edilen İmâm Ebû Hanîfe'nin adem-i cevaz görüşü yerine İmâmeynin cevaz görüşünü tercih etmişler ve eserlerinde bu görüşün delillendirmesini yapmışlardır. Örneğin mütekaddimûn dönemi hukukçularından Tahâvî, Cessâs ve Kudûrî; müteahhirûn dönemi hukukçularından Merğînânî ve Mevsîlî gibi hukukçular İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşünü merkeze almakta diğer görüşleri de bu bağlamda değerlendirmektedirler. Bununla birlikte mezhebin mu-teber metinlerinden Ebû'l-Berekât en-Neseffî (ö. 710/1310) *Kenzü'd- Dekâik* isimli eserinde doğrudan İmâmeynin görüşünü merkeze alarak "Mekke evlerinin binası ve arazilerinin satışı caizdir" (جاز بيع بناء بيوت مكة وأراضيها) şeklinde ifade etmiştir.⁷⁸ Zeylaî ise Neseffî'nin bu ifadesinde zikredilen görüşün İmâmeyn ve Hasan b. Ziyâd kanalıyla İmâm Ebû Hanîfe'ye izafe edilen görüş olduğunu vurgular. Zeylaî eserinde söz konusu görüşü delillendirmektedir. Ona göre Mekke arazisi şer'î bir ihtisasla, sahipli bir arazi olup yukarıda zikri geçen *Akîl hadisi*, Mekke arazisinin bir mülkiyetten başka bir mülkiyete geçebileceğine delil teşkil etmektedir. O, Sadr-ı evvelden itibaren insanların bu araziye alıp satması ve buna dair herhangi bir itirazın vuku bulmaması, bu arazisinin alınıp satılabileceğine dair en güçlü delil olduğunu söylemektedir.⁷⁹ Aynî'nin *el-Binâye* adlı şerhindeki açıklamaları da İmâmeynin görüşünü, yani Mekke arazisinin satışını tecviz eder niteliktedir.⁸⁰ Haskefî bu satışının kerahetsiz caiz olduğunu söyledikten sonra bunun aynı zamanda İmam Şâfiî'nin de görüşü olduğunu ve Hanefî mezhebinde buna göre fetva verildiğini ifade etmektedir.⁸¹ İbn Âbidîn Mekke'nin evlerinde (dâr) şufa hakkının

⁷⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/196; Burhâneddîn İbrâhim b. Muhammed İbn Müflih, *el-Mübdî' fi şerhi'l-Muknî*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997), 4/20; Mansûr b. Yûnus b. Salahiddîn Buhûtî, *Keşşâfu'l-kınâ' an metni'l-İknâ'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, ts.), 3/160.

⁷⁸ Bk. Neseffî, *Kenzü'd-dekâik*, 612.

⁷⁹ Bk. Zeylaî, *Tebyîn*, 6/29.

⁸⁰ Bk. Aynî, *el-Binâye*, 12/224-230.

⁸¹ Haskefî, *el-Burhan* isimli eserin öşür bahsinde şöyle bir ifadenin geçtiğini söyler "Mekke arazisinin satışı, binasının satışında olduğu gibi mekruh değildir. Bu görüş ile amel edilir." Alaeddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed Dîmaşkî Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr fi şerhi tenviri'l-epsâr*, thk. Abdülmün'im Halil İbrahim (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2002), 661.

bulunmasının, Mekke arazisinin mülkiyetine delil teşkil ettiğini Haskefi'nin eserinden nakille söylemektedir.⁸²

2.1. Nastan Deliller

Bu görüşü savunan hukukçular da Kitap ve Sünnet'ten deliller getirmişlerdir. Haşr sûresinin 8. âyetinde ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ﴾ "(Bu gelirler) Allah'ın lütuf ve rızasının peşine düşerek Allah'a ve Resul'üne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan yoksul muhacirlerin hakkıdır. İşte onlar dosdoğru kimselerdir." buyurulmaktadır. Bu görüş sahiplerine göre söz konusu âyette arazi ve mallar yurtlarından çıkarılan kimselere (muhacir) izafe edilmiştir. Allah burada muhacirlerin Mekke'deki arazi ve evleri ile malları üzerindeki mülkiyetlerinin onlara ait olduğunu bildirmiştir. Mâlikîlerden Mâzerî (ö. 536/1141) arazinin (diyâr) akıllı bir kimseye izafe edilmesinin mülkiyete hamledileceğini, bunun da o arazi üzerindeki mülkiyete ve dolayısıyla satış akdinin geçerliliğine delil olacağını söylemektedir.⁸³ Benzer bir değerlendirme kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış olan Şâfiî hukukçu Mâverdî (ö. 450/1058) tarafından dile getirilmiştir. Mâverdî, "âyette diyarın Mekkeli fakir muhacirlere izafe edilmesi, mallarının onlara izafe edilmesi gibidir. Dolayısıyla mallarının satışı nasıl geçerliyse diyarlarının satışı da öyle geçerlidir" demektedir.⁸⁴ Mâverdî eserinin başka bir yerinde ise Mekke arazisinin kiralanmasının caiz oluşunu mülkiyetin sabit olması ile açıklamaktadır. Ona göre âyet, Mekkeli muhacirlerin Mekke'deki arazileri üzerindeki mülkiyetinin ve dolayısıyla arazilerin satışlarının caiz oluşuna delil olunca, arazilerin kiralanmasının cevazına da delil olmaktadır.⁸⁵

⁸² İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/393. İbn Âbidîn'in burada herhangi bir itirazda bulunmamış olması kendisinin de aynı kanaatte olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

⁸³ Burada Mâzerî, diğer görüş mensuplarının bu âyet ile ilgili değerlendirmesini eserine almıştır. Buna göre "arazi"nin fakir muhacirlere izafesinin mülkiyet değil süknâ izafesi olduğunu, zira âyette önce "diyar", sonra "malları" zikredildiğini, böyle olunca da bu diyarın onların malları olmadığını söylemektedirler. Ayrıca şayet bu araziler onların mülkiyeti (malları) olarak kabul edilseydi Allah onları fakir olarak isimlendirmezdi. el-Mâzerî, *Şerhü't-Telkîn*, 2/967. Şâfiîlerden Nevevî'ye göre ise izafenin hakikati mülkiyeti gerektirir. Bundan dolayı bir kimse "bu ev Zeyd'indir" dediğinde o evin mülkiyetinin Zeyd'e ait olduğu ile hükmedilir. Bundan sonra o şahıs ben onunla zilyetliği veya süknâyı kastettim dese de bu ondan kabul edilmez "demektedir. Bk. Ebû Zekeriyâ Muhayyidîn Yahyâ b. Şeref b. Nûrî Nevevî, *el-Mecmû' şerhi'l-mühazzeb (Sübkî ve Mutî't'nin tekmilisi ile birlikte)* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 9/249. Şâfiîlerden İmrânî de izafenin hakikatının mülkiyeti gerektireceğini söylemektedir. Bk. İmrânî, *el-Beyân*, 5/62.

⁸⁴ Bk. Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir fi fihhi mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî: Şerhu muhtasari'l-Müzenî*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 5/386.

⁸⁵ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 7/444.

Mekke arazisinin satışına cevaz verenler Hz. Peygamber'in sünnetinden de delil getirmektedirler. Rivayete göre Vedâ haccında sahâbîler Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın elçisi, yarın Mekke'deki evinde konaklarsın" dediklerinde, Hz. Peygamber: "Akîl bize bir şey mi bıraktı? Başka bir rivayette ise "Akîl bize bir ev mi bıraktı?" şeklinde cevap vermiştir. Hz. Peygamber'in bu cevabı, Rasûlullâh'ın Mekke'de herhangi bir ev üzerinde mülkiyetinin bulunmadığı ile yorumlanmıştır.⁸⁶ Zira söz konusu vak'ada Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde Mekke'deki evi, amcası Ebû Tâlib'in oğlu Akîl tarafından başkalarına satılmıştı. Ebû Tâlib'in diğer iki oğlu Ca'fer ve Ali ise Müslüman olduğu için babalarından ve atalarından kalan mirasa hak sahibi değildi. Ebû Talib'den kalan miras sadece Akîl'e kaldığı için o da bu evi satmıştı.⁸⁷ İşte bu görüş sahipleri Mekke arazisi ve evlerinin satışının caiz olmasını Hz. Peygamber'in -Mekke'de kendi mülkiyetinin bulunmadığını söyleyerek- Akîl'in yaptığı bu satışı (zımnen) geçerli kılması ile delillendirmektedirler.⁸⁸ Çünkü şayet Mekke arazisinin satışı caiz olmasaydı Akîl'in bu satışı geçersiz olacağından Hz. Peygamber kendi evinde ve arazisinde konaklayabilecekti.

Mekke arazisinin satışına onay veren hukukçular sadece âyet ve hadislerden değil uygulamadan da delil getirmektedirler. Hz. Peygamber'den günümüze kadar geçen süre zarfında Mekke arazisi satılmış ve hiçbir sahâbî buna itiraz etmemiştir. Sahâbîler arasında herhangi bir ihtilafın bulunmaması bu konuda icmanın vuku bulduğuna delil olarak öne sürülmüştür.⁸⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultaniyye* adlı eserinde şunları söylemektedir:

... Mekke'nin satışı ve kiralanması Şâfiî'ye göre caizdir. Çünkü Hz. Peygamber İslâm'dan önce de sonra da buna onay vermiştir. Dârunnedve'nin satışına sahabe tarafından herhangi bir itirazda bulunulmamıştır. Ayrıca Hz. Ömer ve Hz. Osman, Müslümanların beytülmalini kullanarak Mekke'den arazi (dâr) satın almış ve mescide eklemiştir. Arazi sahipleri de paraya (semene) mâlik olmuşlardır. Sahabeden hiç kimse bunu haram saymamıştır. Bu durum günümüze kadar devam edegelmiştir. Dolayısıyla hakkında icma vuku bulmuştur.⁹⁰

⁸⁶ İbn Rüşd (Hafîd), *Bidâyetü'l-müctehid*, 2/161.

⁸⁷ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 5/386. Bu durum din ve ülke ayrılığının mirasa engel teşkil ettiği ile de alakalıdır. Zira babalarının Müslüman olmaması sebebiyle Cafer ve Ali ile babaları Ebû Talib arasında miras engeli meydana gelmiş olmaktadır.

⁸⁸ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 5/386.

⁸⁹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 5/386.

⁹⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.), 249.

Buhârî, *el-Cami'us-Sahîh* isimli meşhur eserinde “Kitâbu'l-Hacc” konu başlığı altında “Mekke'nin evlerinin (dâr) alım-satımı ve miras olarak bırakılması” şeklinde bir bâb başlığı açmış yukarıda zikri geçen Akîl hadisini de burada zikretmiştir.⁹¹ İbn Ebî Şeybe ve Beyhakî de Hz. Ömer'in Mekke'de Safvân b. Ümeyye'den 400, başka bir rivayette 4000 dirheme bir konak (dâr) satın aldığı ve bu aldığı yeri hapishaneye dönüştürdüğünü rivayet etmektedir.⁹²

2.2. Mekke'nin Sulh Yoluyla Fethedildiği

Yukarıda ifade edildiği üzere hukukçuların büyük çoğunluğu Mekke'nin silah zoruyla yani savaş ile fetholunduğu görüşündedir. Buna karşın İmam Şâfiî ve Şâfiî mezhebine müntesip bazı hukukçular ile bir rivayetinde Ahmed b. Hanbel, Mekke'nin sulh yoluyla Müslüman toprağı haline getirildiğini söyler.⁹³ Şâfiîlerden Mâverdî, Hz. Peygamber ve ordusunun Mekke'ye girişi hakkında ihtilafın bulunduğunu; ancak Hz. Peygamber'in Mekke'nin malını ganimet olarak almadığı ve halkını esir etmediği hususunda icmanın vuku bulduğunu söylemektedir. Oysa Şâfiîlere göre devlet başkanının zorla ele geçirdiği bir yerde ganimeti affetme ve esir almama hakkı yoktur. Zira onlara göre bunda hem Allah hakkı (hukukullah) hem de gazilerin hakkı ihlal edilmiş olur. Bundan dolayı Mekke ve haremî haraç arazisi olarak kabul edilmemiştir.⁹⁴ Mekke'nin sulh yoluyla fetholunması topraklarının ve meskenlerinin eski sahiplerinin mülkiyetinde kaldığını, arazilerinin ve evlerinin satışının caiz olduğunu göstermektedir.

Mekke'nin fethinden önce Hz. Peygamber'in Ebû Süfyân ile anlaşması Mekke'nin sulh yoluyla fethedildiğine dair getirilen delillerden birisidir. Hz. Peygamber'in Ebû Süfyân ile yaptığı anlaşmaya göre “evinin kapısını kilitleyen, silahını bırakan, Kâbe'nin örtüsüne yapışan ve Ebû Süfyân'ın evine sığınan kimseler” emanda olacaktır.⁹⁵ Bu görüş sahiplerine göre tüm bu anlaşma Mekke'nin musâlaha ile fethedildiğini göstermektedir.

Bu görüşte olanlara göre şayet Mekke sulh yoluyla değil de zor kullanılarak veya savaş yoluyla ele geçirilmiş olsaydı Hz. Peygamber Mekke'nin fethi sırasında yukarıda

⁹¹ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *Sahîh-i Buhârî (Câmi'us-sahih)*, thk. Muhammed Zühreir b. Nâsır en-Nâsır (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), Hacc 44 (2/147).

⁹² Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsar*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 5/7; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/56; Demîrî, *en-Necmu'l-vehhâc*, 9/366.

⁹³ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne'l-metâlib fi şerhi ravzi't-tâlib* (b.y.: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 4/201; Şemsuddîn Muḥammed Minhâcî, *Cevâhiru'l-ukûd ve mu'înu'l-kuḍât ve'l-muvaḳki'in ve ş-şuhûd*, thk. Mus'ad 'Abdulhamîd Muḥammed Sa'âdeni (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 2/1/385.

⁹⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 248. Oysa İmâm Ebû Hanîfe ve İmâm Mâlik'e göre Hz. Peygamber Mekke'ye savaş ile girdi, ganimeti almadı ve esir de etmedi.

⁹⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 248.

zikri geçen “Akîl bize bir şey/ev bıraktı mı?” sözünü söylemeye ihtiyaç duymazdı. Zira savaş yoluyla bir bölge ele geçirilirse o bölgenin tamamının Müslümanların olması gerekirdi.⁹⁶ Oysa burada müşriklerin Mekke üzerindeki mülkiyeti Hz. Peygamber tarafından onaylanmaktadır.

Sonuç

Mekke haremi arazisinin satılıp satılmayacağı veya bu arazi üzerinde mülkiyete dair tasarruflarda bulunulup bulunulmayacağına dair konuyu ele aldığımız bu çalışmada fakihlerin ihtilafları ve bu ihtilaflara kaynaklık eden deliller ışığında şunlar söylenebilir.

Mekke haremi arazilerinin hukuki statüsü ile ilgili tartışmalar ve gerekçeler göz önüne alındığında her iki görüşün de akli ve nakli delillere sahip olduğu görülmektedir. Mekke haremi arazisi üzerinde mülkiyete dair bir tasarruf yapıp yapılamayacağına dair tartışmalar çoğunlukla Hz. Peygamber’den rivayet edilen hadislerle dayanmaktadır. Bununla birlikte Mekke’nin savaş yoluyla mı yoksa barış yoluyla mı fethedildiğine yönelik hukukçular arasındaki ihtilaf da söz konusu görüşlerin delillendirilmesinde önemli yer tutmaktadır. Bu itibarla Mekke haremi arazisinin satışına onay vermeyen Hanefiler, Mekke’nin savaş yoluyla fethedildiğini söylerken, Mekke’nin barış yoluyla fethedildiğini söyleyen Şâfiîler, Mekke arazisinin satışına cevaz vermektedirler.

İmam Şâfiî dışındaki mezhep imamlarının özellikle de İmam Ebû Hanîfe’nin Mekke arazisi üzerinde mülkiyete dayalı bir tasarrufun yapılamayacağına dair görüşünün isabetli olduğu söylenebilir. Zira bu görüşün delillerinde doğrudan satışın yasaklığını ifade eden hadisler yer alırken ikinci görüşün delillerinde çoğunlukla işaret yoluyla satışın caiz olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Mekke arazisinin satışını tecviz eden ikinci görüşün zaman içerisinde ilk görüşe baskın geldiği ve uygulamanın bu yönde seyrettiği rahatlıkla söylenebilir. Zira yukarıda da zikri geçtiği üzere Hanefilerde müteahhirûn dönem hukukçularının pek çoğu Mekke arazisinin satışını tecviz eden İmâmeyn’in görüşüne meylederek bu arazilerin satışına kâni olmuşlardır. Mâlikî mezhebinde ise İmam Mâlik’in adem-i cevaz görüşü yerine İbnü’l-Kâsım’ın cevaz görüşü tercih edilmiştir. Hanbelî mezhebinde ise her iki görüşü de kabul eden hukukçular bulunmaktadır.

Şâfiîlerden Abdulvâhid b. İsmâil Rûyânî’nin dediği gibi ihtilaftan kaçınmak için satış ve kiralamanın mekruh olduğunu söylemek daha evlâdır.⁹⁷ Özellikle günümüzde

⁹⁶ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 14/299.

⁹⁷ Ancak Nevevî, Râyânî’nin bu ifadesinden daha güzel bir ifadenin “evlâya aykırılık” olduğunu söylemektedir. Demîrî, *en-Necmu’l-vehhâc*, 9/366; Zekeriyâ el-Ensârî, *Esne’l-metâlib*, 4/201; Şemsüddin Muhammed

Mekke'nin meskun ve mücavir alanlarının vakıf arazisi olarak kabul edilip mülk arazisi olmaktan çıkarılması, bunun sonucunda da alınıp-satılmasının yasaklanması her ne kadar başlangıçta bir kargaşaya sebebiyet verecekse de sonraki süreçte hac ve umre ibadetlerinin daha kolay ve daha ucuza mal edilebilmesi açısından önem arz edebilir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik b. Hallâd b. Ubeydillah el Atekî . *Müsnedü'l-Bezzâr (el-Menşûr bi-ismi'l-Bahrü'z-zehhâr)*. thk. Mahfûz er-Rahmân zeynillâh- Âdil b. Sa'd-Sabrî 'Abdü'l-Hâlik eş-Şâfiî. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm vel' hikem, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîh-i Buhârî (Câmiü's-sahih)*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salahiddîn. *Keşşâfu'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed es-Sâdik el-Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullah İnayetullah Muhammed - Said Bektaş. b.y.: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b Ali er-Râzî. *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*. thk. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417.
- Cin, Halil. "Arazi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/342-346. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

---

b. Ahmed Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ mâ'rifeti meâni elfâzi'l-minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 6/50.

- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *Sünen*. thk. Şuayb Arnaut - Hasan Abdül-mün'im Şelebi - Abdüllatif Hırzullah - Ahmed Berhum. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2004.
- Demîrî, Ebûl-Beka Kemâluddîn. *en-Necmu'l-vehhâc fi Şerhi'l-Mihâc*. thk. Lecne İlmiyye. Suudi Arabistan: Dâru'l-Minhâc, 2004.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yay., 2013.
- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âşâr*. thk. Ruşdî Sâlih Melhas. Beyrut: Dâru'l-Endelus, ts.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs. *Ahbâru Mekke*. thk. Abdulmelik Abdullah Dehiş. Beyrut: Dâru Hızır, 1414.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hakim. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Hanbelî İbn Receb, Zeynuddîn Abdurrahman b. Ahmed. *el-Ğavâidu li-İbn Receb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Haskefî, Alaeddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed Dimaşkı. *ed-Dürü'l-muhtâr fi şerhi tenvîri'l-ebşâr*. thk. Abdülmün'im Halil İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Hatîb eş-Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz. *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr: şerh-i Tenvîri'l-Ebsâr*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2. Basım, 1992.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âşâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Emîri'l-Hâc, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1983.
- İbn Hubeyre, Ebû Muzaffer Avnuddîn Yahyâ ed-Dürî. *İhtilâfu eimmeti'l-ulemâ*. thk. es-Seyyid Yûsuf Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed Cemmâîlî Makdîsî. *el-Kâfi fi fıkhi'l-İmâm Ahmed*. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed Cemmâîlî Makdîsî. *el-Muğni*. Kâhire: Mektebetü'l-Kâhire, ts.
- İbn Müflih, Burhâneddîn İbrâhim b. Muhammed. *el-Mübdî' fi şerhi'l-Muknî*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Rüşd (Cedd), Ebü'l-Velîd b. Rüşd el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahsîl: ve's-şerhu ve't-tevcîhu ve't-talîlu fi mesâili'l-müstahrece*. thk. Muhammed Haccî vd. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

- İbn Rüşd (Cedd), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Mukaddimâtü'l-mümeñhedât*. thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- İbn Rüşd (Hafîd), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2004.
- İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe. *el-Emvâl*. thk. Şâkir Zîb Feyyâz. Suudi Arabistan: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, ts.
- İbnu's-Saâtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Alî b. Saâtî. *Bedîu'n-nizâm: Nihâyetu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. thk. Saîd b. Garîr b. Mehdî es-Sülemî. Mekke: y.y., ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *et-Tahkîk fî ehâdîsi't-Ta'lik*. thk. Mes'ad Abdulhamîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî. *Fethü'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İmrânî, Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim el-Yemenî. *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâmî'ş-Şâfiî*. thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî. Cide: Dârü'l-Minhâc, 2000.
- Karâfî, Ebû Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs. *ez-Zehîra*. thk. Muhammed Haccî - Said E'rab - Muhammed Bû Hubze. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed Hanefî. *Bedâiü's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.
- Kaşıkçı, Osman. "Tahcir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/389-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Koca, Ferhat. "Mekruh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/581-583. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Komisyon. "Harem". *el-Mevsûatü'l-Fikhiyyetü'l-Kuveytiyye*. Dâru's-Selâsil-Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1427 1404.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cumâ Muhammed. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Çur'ân*. thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *el-Hâvi'l-kebîr fî fikhi mezhebi'l-İmâmî'ş-Şâfiî: Şerhu muhtasari'l-Müzenî*. thk. Ali Muhammed Muavviz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, ts.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî. *Şerhü't-Telkîn*. thk. Muhammed Muhtâr es-Selâm. Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.

- Merdâvî, Ebu'l-Hasan Alâeddîn Ali b. Süleyman b. Ahmed. *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel.* thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1986.
- Merğînânî, Ebu'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-mübtedi.* thk. Yusuf Talâl. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Mevsilî, Ebu'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr.* Kâhire: Matbaatü'l-Halebî, 1937.
- Mevvâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım el-Abderî. *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasari Halîl.* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Guneymî. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb.* thk. Sâid Bekdâş. Beyrut : Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2014.
- Minhâcî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdülhak. *Cevâhirü'l-ukûd ve mu'nu'l-kudât ve'l-muvakkîn ve ş-şühûd.* thk. Müs'ad Abdülhamid Muhammed es-Sa'denî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hafızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kenzü'd-dekâik.* thk. Said Bektaş. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref b. Nûrî. *el-Mecmû' şerhi'l-mühezzeb (Sübkî ve Mutî'î'nin tekmilesi ile birlikte).* Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musanef.* thk. Habîburrahman A'zamî. Hind: el-Meclisü'l-İlmî, 1403.
- Suğdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed. *en-Nütef fî'l-fetâvâ.* thk. Salâhuddîn en-Nâhî. Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1984.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen. *el-Câmi'u's-sagîr (en-Nâfi'u'l-kebîr ile birlikte).* Beyrut : Âlemü'l-kütüb, 1986.
- Yılmaz, Nuray. *İslâm Hukuku Açısından Mekke ve Medine Haremi.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn. *Esne'l-metâlib fî şerhi ravzi't-tâlib.* b.y.: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Zeylâî, Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen. *Tebyînü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-Dekâik (Hâşiyetü'ş-Şelebî ile birlikte).* Bulak-Kahire: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1313.
- Zeynüddîn er-Râzî. *Tuhfetü'l-Mülûk.* thk. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417.